

УДК 930(477)"1785/1917":336.14:001.891
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/92-1-2>

Олександр БОНДАРЕНКО,

orcid.org/0000-0001-8582-513X

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету
(Кропивницький, Україна) o.v.bondarenko.un@gmail.com

Денис ДОМНІН,

orcid.org/0009-0007-2783-7571

аспірант кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету
(Кропивницький, Україна) denisd3@icloud.com

МІСЬКІ ФІНАНСИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1785–1917): СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Мета статті полягає у з'ясуванні стану наукової розробки проблеми міських фінансів Наддніпрянської України 1785–1917 рр. у сучасній українській історіографії, визначенні провідних дослідницьких тенденцій та перспектив подальших наукових студій. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму та об'єктивності, а також комплекс спеціально-історичних методів (історіографічний, порівняльний, проблемно-хронологічний), що дало змогу критично осмислити науковий доробок попередників. **Наукова новизна:** вперше здійснено комплексний аналіз сучасного історіографічного дискурсу щодо міських фінансів Наддніпрянської України 1785–1917 рр. **Висновки.** З'ясовано, що сучасна українська історіографія, подолавши радянські ідеологічні стереотипи, сформувала новий підхід до вивчення міських фінансів Наддніпрянської України як ключового інструмента соціально-економічної модернізації та індикатора розвитку громадянського суспільства. Встановлено, що науковий дискурс розвивається у трьох основних напрямках: аналіз структури міських бюджетів, вивчення ролі муніципальних фінансів у модернізації міського простору та дослідження взаємовідносин органів самоврядування з імперською владою у фінансовій сфері. Наголошено на значних успіхах у вивченні джерел доходів, статей видатків і соціальних функцій бюджетів. Водночас окреслено низку малодосліджених аспектів: фінансова автономія міст, управління міською власністю, особливості фінансової діяльності малих міст, механізми муніципального кредитування, вплив глобальних економічних процесів на місцеві фінанси та проведення компаративних студій. Підкреслено, що подальше осмислення цих проблем має не лише теоретичну, а й практичну цінність для глибшого розуміння історичних передумов сучасної фінансової децентралізації в Україні.

Ключові слова: історіографія, міські фінанси, міський бюджет, Наддніпрянська Україна, 1785–1917 рр., міське самоврядування, модернізація.

Olexandr BONDARENKO,

orcid.org/0000-0001-8582-513X

PhD hab. (History), Professor;

Professor at the Department of History, Archaeology, Information and Archival Affairs
Central Ukrainian National Technical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine) o.v.bondarenko.un@gmail.com

Denys DOMNIN,

orcid.org/0009-0007-2783-7571

PhD student at the Department of History, Archaeology, Information and Archival Affairs
Central Ukrainian National Technical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine) denisd3@icloud.com

URBAN FINANCES OF TRANSDNEPRIAN UKRAINE (1785–1917): MODERN HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE

The purpose of the article is to clarify the state of scientific development of the problem of urban finances of Dnieper Ukraine 1785–1917 in modern Ukrainian historiography, to identify leading research trends and prospects for further scientific studies. **The methodological basis** of the study is the principles of historicism and objectivity, as well as a

*complex of special-historical methods (historiographic, comparative, problem-chronological), which made it possible to critically comprehend the scientific achievements of predecessors. **Scientific novelty:** for the first time, a comprehensive analysis of the modern historiographic discourse on urban finances of Dnieper Ukraine 1785–1917 was carried out. **Conclusions.** It was found that modern Ukrainian historiography, having overcome Soviet ideological stereotypes, has formed a new approach to the study of urban finances of Dnieper Ukraine as a key tool of socio-economic modernization and an indicator of the development of civil society. It is established that the scientific discourse is developing in three main directions: analysis of the structure of city budgets, study of the role of municipal finances in the modernization of urban space and study of the relationship between local governments and imperial authorities in the financial sphere. Significant successes in the study of sources of income, expenditure items and social functions of budgets are emphasized. At the same time, a number of understudied aspects are outlined: financial autonomy of cities, management of city property, features of financial activities of small cities, mechanisms of municipal lending, the impact of global economic processes on local finances and conducting comparative studies. It is emphasized that further understanding of these problems has not only theoretical, but also practical value for a deeper understanding of the historical prerequisites of modern financial decentralization in Ukraine.*

Key words: historiography, city finances, city budget, Dnieper Ukraine, 1785–1917, city self-government, modernization.

Постановка проблеми. Проблема становлення та розвитку міських фінансів Наддніпрянської України 1785–1917 рр. належить до важливих напрямів вітчизняної історичної науки, оскільки вона безпосередньо пов'язана з процесами модернізації, урбанізації та формування інститутів місцевого самоврядування на українських землях. Саме через призму фінансової діяльності міських органів самоврядування можна простежити вплив економічних інструментів на соціальну структуру міста, розвиток інфраструктури, освіти, охорони здоров'я та благоустрою. Міські фінанси були одним із найважливіших чинників становлення громадянського суспільства, адже відображали рівень самостійності міської громади у прийнятті управлінських рішень і розпорядженні матеріальними ресурсами.

Актуальність теми зумовлена також необхідністю узагальнення наукових підходів до вивчення фінансів міст Наддніпрянської України в сучасній українській історіографії, виявлення основних тенденцій, здобутків і проблем у цій сфері. Лише з проголошенням незалежності України з'явилися можливості для неупередженого аналізу фінансових процесів, що відбувалися у містах, а також для переосмислення їхнього місця у розвитку української урбаністичної цивілізації. Сучасна вітчизняна історіографія демонструє прагнення відійти від ідеологічних стереотипів, звертаючись до комплексного осмислення фінансових механізмів міських органів влади, їхньої ролі в соціально-економічному житті та взаємодії з імперською адміністрацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукового доробку з проблеми міських фінансів Наддніпрянської України 1785–1917 рр. засвідчує, що вона неодноразово ставала предметом наукового аналізу і знайшла своє місце в науковому дискурсі різних історіографічних періодів. В імперській історіографії ця тема не була

самостійним об'єктом дослідження. Її розглядали побіжно, в контексті загальних історико-статистичних описів прикладного характеру, де фінансові аспекти (бюджети, податки, витрати) згадувалися лише фрагментарно, без глибокого аналізу їхньої ролі у соціально-економічному розвитку. Радянська історіографія, керуючись класовою парадигмою, трактувала фінансову політику міст крізь призму боротьби між буржуазією та пролетаріатом, що зумовлювало ідеологізоване та спрощене тлумачення міських фінансів як інструменту соціальної експлуатації.

З 1990-х рр. в українській науці активізувався інтерес до історії міського самоврядування. Це сприяло накопиченню значного масиву праць, присвячених фінансово-економічній діяльності міст Наддніпрянщини, та актуалізувало потребу в їх систематизації. Водночас спеціальних історіографічних розвідок небагато. Певний внесок у розроблення проблеми зробили праці О. Бондаренка, який проаналізував імперську, радянську та сучасну історіографії діяльності міських самоврядних органів у фінансовій сфері (Бондаренко, 2010; Бондаренко, 2011; Бондаренко, 2021), В. Орлика, що розглянув історіографію фінансової політики російського царату в українських губерніях (Орлик, 2006) та А. Істоміної, котра узагальнила історіографію проблеми місцевих бюджетів через призму фінансової політики імперського уряду в Україні (Істоміна, 2020).

Історіографічні аспекти фінансової діяльності міських органів управління та їхню роль у соціально-економічному розвитку міст Наддніпрянської України порушили в історіографічних розділах дисертацій і монографій, присвячених міському самоврядуванню О. Черемісін (Черемісін, 2017) та Ю. Глизь (Глизь, 2019).

Окремі проблеми історіографії муніципальних фінансів містяться також у вступних розділах

дисертацій, монографій та статей, присвячених історії міст Наддніпрянської України та податкової політиці імперської влади. Зокрема, це сто-сується праць О. Бондаренка (Бондаренко, 2021), В. Орлика (Орлик, 2007; Орлик, 2008а; Орлик, 2008b), С. Орлик (Орлик, 2012; Орлик, 2022; Orlyk, S. & Pavlenko, 2023), О. Прищепи (Прищеп, 2010), Д. Чорного (Чорний, 2007).

Отже, аналіз наукових праць свідчить про поступове становлення історіографії проблеми. Водночас відсутність узагальнювального дослідження, яке б системно висвітлювало всі її аспекти, зумовлює необхідність подальшої наукової розробки теми.

Мета статті. У статті зроблена спроба з'ясування стану наукової розробки проблеми міських фінансів Наддніпрянської України 1785–1917 рр. у сучасній українській історіографії, визначення провідних дослідницьких тенденцій та перспектив подальших наукових студій.

Виклад основного матеріалу. З початком 1990-х рр. у розвитку української історіографії розпочався якісно новий етап, що характеризувався, серед іншого, не лише оновленням методологічних підходів, а й суттєвим розширенням проблемного поля історичних досліджень. Одним із помітних проявів цього процесу стало посилення наукового інтересу до історії міських фінансів. У межах сучасного історіографічного дискурсу українські дослідники здійснили вагомий внесок у вивчення фінансової політики та бюджетної практики міст Наддніпрянської України 1785–1917 рр., що актуалізує потребу в його ґрунтовному осмисленні та систематизації. Оpubліковані студії вирізняються багатоплановістю, методологічними інноваціями та тематичною розмаїтістю, що створює підстави для їхнього умовного групування за кількома ключовими напрямками.

Перший напрям досліджень зосереджується на аналізі структури та еволюції міських бюджетів, особливостей формування й використання фінансових ресурсів. Другий напрям охоплює вивчення ролі міських фінансів як важливого інструменту модернізації, зокрема у контексті їхнього впливу на розвиток комунального господарства, соціальної інфраструктури, освіти й охорони здоров'я. Не менш вагомим є третій напрям, присвячений дослідженню взаємовідносин між органами міського самоврядування та імперською владою у фінансовій сфері, зокрема питань фінансової автономії міст і механізмів урядового контролю.

Одним із ключових напрямів сучасної української історіографії у вивченні міських фінансів Наддніпрянської України є комплексний аналіз

структури міських бюджетів та фінансових механізмів, що забезпечували функціонування міських громад. У цьому контексті дослідники зосереджують увагу на джерелах доходів і характері витрат, способах формування кошторисів, юридичних та інституційних засадах функціонування міських фінансів, а також на динаміці бюджетного планування й ролі фінансових інструментів у забезпеченні життєдіяльності міст.

У межах першого напряму варто виокремити кілька історіографічних розвідок, присвячених фінансовій діяльності міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України. Серед них – праці О. Бондаренка, який здійснив ґрунтовний аналіз історіографії цієї проблематики, виокремивши три основні етапи її розвитку: імперський, радянський і сучасний (Бондаренко, 2010; Бондаренко, 2011; Бондаренко, 2021). Автор простежив еволюцію наукових підходів до вивчення міських фінансів – від описового характеру праць імперської доби, зосереджених на питаннях бюджетного устрою та адміністративних механізмів управління, до ідеологічно зумовлених оцінок радянського періоду, які підкреслювали залежність самоврядування від державної влади. Характеризуючи сучасну українську історіографію, О. Бондаренко наголошує на прагненні дослідників до об'єктивного, неупередженого та комплексного осмислення фінансової діяльності міських інституцій, розглядаючи її як складову урбанізаційних процесів, соціально-економічного розвитку та модернізаційних трансформацій (Бондаренко, 2021: 76).

Історіографію фінансових установ Російської імперії на території Наддніпрянської України в останній чверті XVIII – на початку XX ст. розглянули О. Бондаренко та М. Тупчієнко (Bondarenko, Tupchiyenko, 2020).

А. Істоміна у своєму дослідженні, присвяченому фінансовій політиці імперської Росії в Україні 1861–1917 рр., проаналізувала історіографію міських фінансів Наддніпрянщини пореформеної доби (Істоміна, 2020). Вона розглянула праці, у яких порушено питання організаційно-фінансової діяльності міських самоврядувань, впливу реформ на бюджети, проблеми недосконалості системи оподаткування та хронічного дефіциту коштів. Дослідниця зауважує, що, на відміну від радянської історіографії, у сучасній українській науці ця тематика стала популярною, проте здебільшого розглядається в контексті окремих аспектів – формування доходів і видатків через податки, збори, повинності тощо (Істоміна, 2020: 236).

Значний внесок у дослідження проблеми зробив відомий український історик В. Орлик, чия

монографія містить глибокий аналіз міських податків дореформеної доби як основи бюджетних надходжень (Орлик, 2007). Аналізуючи структуру міських бюджетів, дослідник зазначає, що відповідно до Жалуваної грамоти містам вони формувалися з п'яти основних джерел: митних зборів у портових та прикордонних містах, 1% від питного доходу, виморочних володінь, доходів від міських млинів і рибних водойм, а також штрафів (Орлик, 2007: 466). Водночас автор наголошує, що наприкінці XVIII ст. домінували надходження від питних відкупів, які, для прикладу, у бюджеті Києва за 1786 р. становили 22 750 руб. із загальної дохідної суми 27 464 руб. (Орлик, 2007: 466).

Важливим елементом бюджету, на думку вченого, був податок на міську нерухомість, який він вважає прогресивним для першої половини XIX ст. Цей податок не мав станових привілеїв і стягувався з усіх власників нерухомості, а його розмір залежав від майнового стану платника. Це, на відміну від архаїчного подушного податку, який сплачували лише податні стани, було суттєвим кроком уперед у справі справедливішого оподаткування (Орлик, 2007: 478). Концептуальною, на нашу думку, є теза В. Орлика про те, що «місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування» (Орлик, 2007: 503).

Вагоме місце у вивченні міських фінансів Наддніпрянської України (1785–1917 рр.) посідає монографія О. Прищепи (Прищеп, 2010), у якій дослідниця ґрунтовно проаналізувала структуру міських бюджетів Російської імперії. Вона зазначає, що з 1860-х рр. бюджети поділялися на звичайні та надзвичайні. Звичайний бюджет формувався з податків, зборів, доходів від міських підприємств і майна, зокрема надходжень «з оголошених купецьких капіталів і промислових свідоцтв, трактирних закладів, харчівень, постійних дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків» (Прищеп, 2010: 159). Надзвичайний бюджет, своєю чергою, наповнювався за рахунок пожертв, позик і продажу міського майна. Вчена підкреслює, що хронічне перевищення видатків над доходами, яке було характерною рисою тогочасної фінансової системи, компенсувалося саме коштами надзвичайного бюджету (Прищеп, 2010: 159). Окремо О. Прищеп акцентувала на специфіці Правобережної України, де збереження поділу міст на державні та приватні суттєво обмеж-

увало фінансову спроможність останніх, оскільки через свій правовий статус вони були позбавлені громадської нерухомої власності – одного з ключових джерел доходів, що суттєво обмежувало їхню фінансову спроможність (Прищеп, 2010: 159).

Цю тезу на прикладі Волинської губернії розвиває Н. Шкільнюк (Шкільнюк, 2017). Підтверджуючи, що основу прибутків міст становили податки і збори з міської нерухомості та оренди землі, вона погоджується з висновком про особливо скрутне становище приватних міст, органи влади яких не могли повноцінно контролювати фінансові збори. Серед основних напрямків витрат у волинських містах дослідниця виокремлює впорядкування транспортних комунікацій, міське будівництво, медичне й санітарне забезпечення та заходи з протипожежної безпеки (Шкільнюк, 2017: 185).

У контексті дослідження структури міських бюджетів варта уваги публікація О. Карліної, присвячена аналізу доходів і видатків повітових міст Волинської губернії дореформеного періоду (Карліна, 2009). Дослідниця визначила головні джерела поповнення міських скарбниць – податок на підприємницьку діяльність, гербовий збір і доходи від продажу алкогольних напоїв, зазначивши, що останнє джерело не поширювалося на приватновласницькі міста, де прибуток отримував власник (Карліна, 2009: 18–19). Вона систематизувала основні групи видатків середини XIX ст.: на міське управління, соціальну сферу, благоустрій, військові потреби та погашення боргів (Карліна, 2009: 19–20). Особливу увагу дослідниця звертає на зростання видатків на утримання поліції, які у 1830–1860-х рр. сягали половини бюджету. Цю тенденцію вона пояснює розширенням функцій поліції – зокрема включенням пожежних команд, необхідністю утримання військових чинів і загальною соціально-політичною нестабільністю регіону (Карліна, 2009: 19).

Проблему міських фінансів ґрунтовно проаналізував О. Черемісін, який дослідив еволюцію міських бюджетів Півдня України у 1785–1917 рр. (Черемісін, 2017). Учений наголошує, що, попри соціально-економічні зміни, структура дореформених і пореформених бюджетів залишалася загалом подібною: стабільними були принципи формування, бюджетна рівновага між прибутками й витратами, а також система розподілу коштів. Основним недоліком, на його думку, було збереження поділу витрат на обов'язкові й необов'язкові, що обмежувало ініціативу місцевої влади, адже законодавство дозволяло лише перерозподіл коштів у межах уже затвердженого кошторису (Черемісін, 2017: 476–478).

Отже, аналіз публікацій, присвячених міським фінансам Наддніпрянської України 1785–1917 рр., свідчить, що провідним напрямом сучасних досліджень є вивчення структури та еволюції міських бюджетів, особливостей формування й використання фінансових ресурсів.

Другим важливим напрямом сучасного історіографічного дискурсу є дослідження міських фінансів як дієвого інструменту модернізації та урбаністичного розвитку. У цьому контексті увага науковців зосереджується на ролі фінансових ресурсів муніципалітетів як каталізатора інфраструктурних, соціальних та економічних перетворень, а також формування нового міського простору, що докорінно змінював обличчя міст Наддніпрянської України.

Д. Чорний розглядає міські фінанси крізь призму модернізації як ключовий інструмент трансформації урбаністичного простору Лівобережної України (Чорний, 2007). Зосереджуючись на містах Лівобережжя, дослідник переконливо доводить, що саме фінансова діяльність муніципальних управлінь стала рушієм глибоких змін у міському середовищі. Основна теза автора полягає в тому, що фінансова політика відігравала провідну роль у процесах модернізації та формуванні самоврядної міської спільноти. Цей процес, за його спостереженнями, виявлявся у зміні структури міських бюджетів, що засвідчувало перехід до сучасних механізмів фінансування (Чорний, 2007: 176).

Показовим є зростання частки надходжень від міських підприємств, нерухомості та кредитів, що свідчить про активізацію економічної ініціативи та прагнення до фінансової автономії. На початку ХХ ст. доходи й видатки міст Лівобережжя зростали швидше, ніж у середньому по Україні, що, за свідчення Д. Чорного, є яскравим свідченням посилення фінансової активності та модернізаційних процесів. Дослідник також акцентує на зміні пріоритетів у структурі витрат: дедалі більше ресурсів спрямовувалося на народну освіту, комунальне господарство, розвиток інфраструктури та погашення позик, залучених для оновлення міського простору. Дослідження Д. Чорного є вагомим внеском у сучасний історіографічний дискурс, адже переконливо демонструє, що муніципальні фінанси були не лише чинником економічного розвитку, а й ефективним каталізатором модернізації міського простору Наддніпрянської України (Чорний, 2007: 183–185).

Т. Портнова у статті «Українські міста Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ століть в світлі модернізаційної теорії» розглядає міські

фінанси як один із головних чинників модернізації міського простору та соціально-економічних змін у Наддніпрянській Україні (Портнова). Авторка зазначає, що з другої половини ХІХ ст. наслідки реформ 1860-х рр., промисловий переворот і розвиток транспортної мережі створили передумови для «міської революції» – якісного оновлення внутрішнього життя міст. Вона трактує фінансові процеси як складову урбаністичної модернізації, у межах якої розвиток інфраструктури, зокрема водогону, каналізації, транспорту, освітніх та медичних закладів символізував перехід від традиційної до модерної моделі господарювання. Учена наголошує, що саме через міські бюджети та інвестиції в благоустрій реалізовувалися програми модернізації: від впорядкування вулиць і кам'яної забудови центрів до запровадження електричного трамваю. Фінансова діяльність міських управ, зокрема місцеві збори, розвиток міської власності та муніципальних підприємств перетворювала міста з адміністративних осередків на економічно самодостатні урбаністичні простори. У контексті модернізаційної теорії, підкреслює Т. Портнова, міські фінанси були не лише економічним, а й соціокультурним механізмом, який формував нову міську ідентичність і закладав підґрунтя для становлення модерного міста (Портнова).

Динаміку змін міських бюджетів Правобережної України в умовах реформ другої половини ХІХ ст. проаналізував С. Добржанський, розглянувши міські фінанси як показник модернізаційних процесів і урбаністичного розвитку регіону (Добржанський, 2017). Учений зауважує, що фінансова політика міст супроводжувалася постійним пошуком додаткових джерел доходів, адже прибутки на одного мешканця залишалися низькими й не забезпечували розвитку інфраструктури, комунального господарства та соціальної сфери. Порівняння з іншими регіонами Наддніпрянщини засвідчило відставання правобережних міст, зумовлене законодавчими обмеженнями та слабким економічним потенціалом, який впливав на обсяги надходжень від торгівлі, промисловості, міської власності та концесійних підприємств. Структура видатків, за спостереженнями дослідника, залишалася консервативною: більшість коштів спрямовувалася на утримання управ, поліції, урядових установ і квартирування військових, тоді як на благоустрій, освіту, медицину та культуру виділялися залишкові кошти (Добржанський, 2017: 92). Важливим аспектом його аналізу стало трактування Міських положень 1870 та 1892 рр.: перше розширило фінансові повноваження міст, але не усунуло дефіциту, тоді як друге істотно звузило автономію. Учений дій-

шов висновку, що лише поєднання самоврядної ініціативи, благодійності та усвідомлення важливості інфраструктурного розвитку на початку XX ст. сприяло модернізації українських міст (Добржанський, 2017: 84).

Провідну роль міських фінансів у процесах модернізації Києва другої половини XIX – початку XX ст. ґрунтовно проаналізував Ю. Глизь. (Глизь, 2019). У центрі його дослідження – фінансова політика Київської міської думи як інструмент глибокої трансформації міського простору. Учений детально простежує, як завдяки диверсифікації джерел доходів – зокрема, оціночному збору з нерухомості, прибуткам від міської власності та діяльності муніципальних підприємств – відбувалося поступове оновлення міста. Ю. Глизь наводить переконливі кількісні дані: якщо на початку діяльності думи основним джерелом доходів була міська власність (47,3%), то вже до 1914 р. провідні позиції посіли оціночний збір (16,7%) і прибутки від підприємств (16,8%). Дослідник підкреслює, що впродовж 1871–1914 рр доходи Києва зросли у 16,8 разів, а видатки – у 24,6, що свідчить про динамічний характер фінансової політики міської влади (Глизь, 2019: 225–226). Водночас він критично оцінює той факт, що близько 18% бюджету спрямовувалося на військові та поліцейські потреби, що частково гальмувало модернізаційні зусилля. Ю. Глизь також акцентує на зростанні частки видатків на освіту, культуру й медицину – з 3% до 16% – як свідчення поступової еволюції міської політики (Глизь, 2019: 226). У підсумку учений переконливо доводить, що завдяки ефективному використанню фінансових інструментів Київська міська дума реалізувала масштабну програму модернізації: запровадила електроосвітлення, трамвай, водогін, розвинула систему освіти й охорони здоров'я. На думку дослідника, саме продумана бюджетна стратегія стала підґрунтям для перетворення Києва з військового центру на модерне торгово-промислове місто як зразок ефективного самоврядування в умовах імперських обмежень (Глизь, 2019: 228).

Альтернативне бачення ролі міських фінансів у модернізації та урбаністичному розвитку пропонує Л. Єлісєєва. Дослідниця розглядає трансформацію бюджетної й податкової політики міських муніципалітетів України XIX – початку XX ст. як важливий, але здебільшого неефективний засіб модернізації, наголошуючи на їхній системній обмеженості. Аналізуючи фінансову основу, закладену Жалуваною грамотою 1785 р., вона доводить її неспроможність забезпечити розвиток

міського простору через відсутність стабільних доходів і дієвих механізмів місцевого оподаткування.

Основні джерела надходжень – митні збори, прибутки від продажу алкоголю й штрафи – свідчили про нерозвиненість економічної структури міст. Через слабку дохідну базу у 30–40-х рр. XIX ст. більшість коштів витрачалася на утримання адміністрації, що перетворювало фінансову систему на механізм самозабезпечення (Єлісєєва, 2011: 40). У пореформений період, наголосила Л. Єлісєєва, держава, відчуючи дефіцит ресурсів, переклала фінансування місцевих потреб на самоврядування, зберігаючи контроль. Унаслідок цього міські бюджети були перевантажені загальнодержавними функціями, що позбавляло їх можливості інвестувати у благоустрій, освіту та охорону здоров'я. Вчена підкреслила, що така ситуація є наслідком імперської фінансової політики – дефіциту бюджету, неефективного оподаткування та централізованого розподілу ресурсів. У результаті міські фінанси не виконували модернізаційної функції, однак саме суперечності цієї системи створили передумови для формування майбутнього місцевого самоврядування та модерної міської економіки України (Єлісєєва, 2011: 42).

Отже, у працях сучасних українських дослідників міські фінанси постають як індикатор урбанізації, механізм модернізації та простір соціальної комунікації, що сприяло інтеграції Наддніпрянщини до європейської урбаністичної цивілізації. Наголошується, що бюджети міст, які через податки та муніципальні позики фінансували ключову інфраструктуру (водопровід, освітлення) та соціальну сферу (школи, лікарні), демонструють, як муніципалітети, попри обмежену автономію, ставали активними інвесторами міського розвитку та формували підвалини громадянського суспільства.

Третій напрям дослідження порушеної проблематики присвячено аналізу взаємовідносин між органами міського самоврядування та імперською адміністрацією у фінансовій сфері. У центрі уваги вчених перебувають ступінь автономії міських управ у формуванні бюджетів, механізми контролю з боку губернських і центральних органів влади, а також вплив імперських реформ на фінансову діяльність міст.

Ці питання ґрунтовно розкриті у монографії Д. Чорного «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)» (Чорний, 2007). Автор розглядає фінансові взаємини як ключовий чинник і водночас інструмент модернізації урбаністичного простору Лівो-

бережжя. На його думку, модернізаційний поступ і фінансова самостійність міст стримувалися значними імперськими обмеженнями, серед яких: адміністративний контроль – жорсткий нагляд з боку Міністерства внутрішніх справ і губернаторів; законодавчі бар'єри – недосконалість міських положень, що обмежували повноваження міських самоврядувань; фінансові утиски – обмежені можливості місцевого оподаткування для фінансування міської інфраструктури. Незважаючи на ці перешкоди, дослідник підкреслює рушійну роль міської еліти (гласних, міських голів), чия ініціатива стала підґрунтям боротьби за фінансову автономію – необхідну умову урбаністичного прогресу. Яскравим виявом цього прагнення була кампанія за надання містам статусу самостійних земських одиниць, яку Д. Чорний трактує не лише як економічне явище, а й як ознаку формування активного громадянського суспільства та модерного мислення, зорієнтованого на раціональне управління (Чорний, 2007: 201).

Фінансова політика міських управ, за спостереженням дослідника, була проявом цього модерного мислення. Попри бюрократичний контроль, міська еліта ініціювала структурні зміни та ефективно використовувала доступні фінансові ресурси. Навіть урядові поступки наприкінці XIX – початку XX ст. засвідчили здатність місцевих управлінців результативно реалізовувати розширені повноваження. У концепції Д. Чорного фінанси постають не лише економічним, а й політичним чинником модернізації. Автор переконливо доводить, що взаємини міського самоврядування з імперською владою у фінансовій сфері були не тільки полем конфлікту, а й каталізатором змін, які спрямували міста Лівобережжя на шлях модерного розвитку завдяки боротьбі за фінансову автономію, ініційованій міською елітою (Чорний, 2007: 202).

О. Черемісін, аналізуючи взаємовідносини міських управ з імперською адміністрацією, пов'язує позитивні зрушення з ухваленням Міського положення 1870 року. Саме тоді, зауважує дослідник, міські органи вперше отримали право самостійно встановлювати місцеві податки (з нерухомості, торгівлі, промислів, трактирів, екіпажів тощо), користуватися кредитами та позиками, розпоряджатися міською власністю. Це, на його думку, означало крок уперед у напрямі модернізації, адже розширення фінансової автономії сприяло розвитку освіти, медицини, благоустрою та комунального господарства. Водночас учений звертає увагу на хронічне перевищення видатків над прибутками та податкові борги, що

свідчило про структурну слабкість міських фінансів. Попри зростання доходів, наголосив О. Черемісін, їхня структура залишалася вразливою: головними джерелами були надходження від міської власності, податки та підприємницька діяльність управ, тоді як другорядними – відсотки з капіталів, трактирні збори, пожертви. Основні витрати спрямовувалися на поліцію, суд, військові гарнізони, утримання адміністрацій, освіти, медицину та благоустрій (Черемісін, 2017: 475).

Міське положення 1892 року істотно звузило фінансову самостійність міст: було заборонено скасовувати податки, розширено перелік обов'язкових витрат та посилено контроль губернських фінансових органів (Черемісін, 2017: 348). Нові норми розширили повноваження казенних палат і дозволили адміністрації втручатися у міські кошториси, що призвело до централізації контролю та обмежило можливості міського самоврядування у реалізації модернізаційних ініціатив. Підсумовуючи, О. Черемісін зазначає, що розвиток міських фінансів відображав суперечливу динаміку модернізації, коли прагнення до самоврядності постійно зіштовхувалося з імперською системою фінансового контролю (Черемісін, 2017: 350).

Взаємини міського самоврядування з імперською адміністрацією у фінансовій сфері проаналізував О. Бондаренко. У статті «Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії» він зазначає, що Жалувана грамота містам мала на меті створення всестанових органів міського управління, які діяли б паралельно з державною адміністрацією (Бондаренко, 2013). Проте вже у 1830–1840-х рр. самостійність міського самоврядування фактично зникла: його діяльність контролювали повітові та губернські установи, а розпорядження губернатора виконувалися беззаперечно. Міські органи поступово перетворилися на виконавців імперських розпоряджень, зорієнтованих не на інтереси громади, а на потреби держави (Бондаренко, 2013: 8).

У фінансовій сфері, попри формально визначені грамотою джерела доходів, проблема наповнення міських бюджетів залишалася нерозв'язаною. Втручання державної влади у податкову політику та розподіл коштів спричиняло постійні конфлікти й обмежувало фінансові права міст, що, за словами автора, зумовило «жалюгідний стан міст Російської імперії у дореформену добу» (Бондаренко, 2013: 10). На його думку, фундаментальна причина цього полягала в тому, що, на відміну від європейських країн, де самоврядування формува-

лося «знизу», у Російській імперії його ініціювала держава «зверху» (Бондаренко, 2013: 10).

В іншій праці О. Бондаренко, здійснив критичний аналіз фінансових взаємин між міським самоврядуванням та імперською владою, наголошуючи, що ефективне самоврядування неможливе без власних, стабільних джерел фінансування (Бондаренко, 2011). Учений вказує на системну залежність міських бюджетів від державних інституцій, які контролювали оподаткування, звітність і витрати. Таке втручання призводило до «ненормальних фінансових стосунків» між міською та державною владою через недосконале законодавство. Дослідник виявив пряму залежність між рівнем доходів міського самоврядування та благоустроєм міст, наголошуючи на різкій диспропорції із Західною Європою: російські міста витрачали у 2,5–6 разів менше коштів на одного мешканця. Це, на думку автора, зумовило катастрофічний стан інфраструктури та останнє місце Росії серед цивілізованих держав. Причину цього «сумного явища» він убачає у хронічному дефіциті муніципальних фінансів (Бондаренко, 2011: 11). У концепції О. Бондаренка фінансові взаємини між міським самоврядуванням і імперською владою постають як асиметричні й конфліктні, адже державна централізація стримувала розвиток місцевих бюджетів і модернізацію міського простору.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що сучасна українська історіографія розглядає взаємини між міськими самоврядними інституціями та імперською адміністрацією у фінансовій сфері як показник рівня автономії та модернізаційного потенціалу міст. Основна увага дослідників зосереджується на ступені фінансової самостійності, механізмах адміністративного контролю та впливі імперських реформ на бюджетну політику. Попри окремі прояви ініціативи й самостійності, міські фінанси залишалися під жорстким адміністративним наглядом, що зумовлювало суперечливий характер взаємин між місцевим самоврядуванням та імперською бюрократією.

Висновки. Отже, проведений аналіз публікацій, що прямо чи опосередковано присвячені

дослідженню міських фінансів Наддніпрянської України (1785–1917), засвідчив, що ця проблематика посідає помітне місце в сучасному українському історіографічному дискурсі. Подолання радянських ідеологічних стереотипів і відмова від вузькоекономічних інтерпретацій дали змогу дослідникам сформувати новий підхід до осмислення фінансового виміру міського самоврядування.

Нині міські фінанси розглядаються не лише як елемент адміністративно-господарського механізму Російської імперії, а й як важливий інструмент соціально-економічної модернізації, чинник розвитку міського простору, формування міської ідентичності та індикатор становлення місцевої демократії. Такий підхід сприяє глибшому розумінню взаємозв'язку між фінансовими практиками, політикою місцевої влади та повсякденним життям міського населення в різні історичні періоди. Сучасний історіографічний дискурс розвивається у трьох напрямках: аналіз структури міських бюджетів і джерел доходів; дослідження ролі муніципальних фінансів у модернізації інфраструктури, освіти й охорони здоров'я; вивчення взаємин органів самоврядування з імперською владою у фінансовій сфері.

Значного прогресу досягнуто у вивченні бюджетної практики великих міст, соціальних функцій міських видатків і динаміки фінансової політики в контексті модернізаційних процесів. Водночас низка аспектів залишається недостатньо дослідженою, зокрема правові механізми забезпечення фінансової автономії, система управління міською власністю, специфіка фінансової діяльності малих міст, практика муніципального кредитування та вплив глобальних економічних тенденцій на розвиток міських бюджетів.

Подальше дослідження цих питань має не лише теоретичне, а й практичне значення. Історичний досвід фінансової самостійності та традицій міського самоврядування формує інтелектуальне підґрунтя сучасної політики децентралізації, сприяючи розбудові ефективної системи місцевого управління в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко О. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2021. № 63. С. 1–8.
2. Бондаренко О.В. Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2013. № 22 (275). С. 7–12.
3. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2010. № 32. С. 74–84.
4. Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф. 2021. 364 с.
5. Бондаренко О.В. Радянська історіографія міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2011. № 202. Ч. IV. С. 10–16.

6. Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. К.: Інститут історії України НАН України. 2019. 328 с.
7. Добржанський С.О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. № 27. С. 82–93.
8. Єлісєєва Л.В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка.* 2011. №18. 38–45.
9. Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав, 2020. 20 с.
10. Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки* 2009. №1. С. 16–22.
11. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
12. Орлик В.М. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. *Вісник податкової служби Україн.* 2008. № 9. С. 74–76.
13. Орлик С. В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. екон. наук: Кіровоград. нац. техн. ун-т. Кіровоград, 2012. 248 с.
14. Орлик С., Орлик М. Проблема становлення та розвитку банківського кредитування в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII – початок XX ст.): сучасний науковий дискурс вітчизняних учених. *Соціум. Документ. Комунікація.* 2022. № 15. С. 122–153.
15. Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 11. С. 85–95.
16. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 2008. 482. С. 187–195.
17. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny> (дата звернення 15.10. 2025)
18. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
19. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. 582 с.
20. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. 304 с.
21. Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. 272 с.
22. Bondarenko O., & Tupchiyenko m. Financial institutions of the russian empire in Dnieper Ukraine in the last quarter of the 18th – early 20th century in modern historiographical discourse. *East european historical bulletin.* 2020. № 1(17). С. 227–236. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.219028>
23. Orlyk S. , & Pavlenko V. (2023). Money issue in the life of the population of kyiv province (1797–1917). *East european historical bulletin*, 2023. № 27. С. 39–52. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.27.281543>

REFERENCES

1. Bondarenko, O. (2021). Finansova diialnist orhaniv miskoho samovriaduvannia Naddnyprianskoi Ukrainy v 1785–1917 rr. yak ob'ekt suchasnykh istorychnykh doslidzhen [Financial activities of city self-government bodies of Dnieper Ukraine in 1785–1917 as an object of modern historical research]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats.* 63. 1–8. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, O.V. (2013). Vzaiemyny miskykh samovriadnykh instytutstii ta orhaniv derzhavnoi vlady Rosiiskoi imperii doreformenoi doby u suchasni istoriografii [The relationship between city self-government institutions and state authorities of the Russian Empire of the pre-reform era in modern historiography]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky.* 22 (275). 7–12. [in Ukrainian].
3. Bondarenko, O.V. (2010). Doradianska istoriografii finansovoi diialnosti miskoho samovriaduvannia Novorosii (1785–1870 rr.) [Pre-Soviet historiography of the financial activities of the city self-government of Novorossia (1785–1870)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats.* 32. 74–84. [in Ukrainian].
4. Bondarenko, O.V. (2021). *Mista Naddnyprianskoi Ukrainy za imperskoi doby (1785–1917 rr.): istoriografichni dyskurs: monografii* [Cities of Dnieper Ukraine during the imperial era (1785–1917): historiographical discourse: monograph.]. Kropyvnytskyi: Vydavets Lysenko V.F. [in Ukrainian].
5. Bondarenko, O.V. (2011). Radianska istoriografii miskoho samovriaduvannia u finansovii sferi (1785–1870 rr.) [Soviet historiography of city self-government in the financial sphere (1785–1870)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky.* 202. IV. 10–16. [in Ukrainian].
6. Hlyz, Yu. (2019). Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista [Kyiv City Duma: Building a Modern City]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Dobrzhanskyi, S.O. (2017). Biudzhety mist Pravoberezhnoi Ukrainy: dynamika zmin v umovakh realizatsii reform druhoi polovyny XIX st. [Budgets of cities of Right-Bank Ukraine: dynamics of changes in the conditions of implementation of reforms of the second half of the 19th century.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 27. 82–93. [in Ukrainian].

8. Yeliseieva, L.V. (2011). Osoblyvosti transformatsii biudzhetnoi ta podatkovoi polityky miskykh munitsypalitetiv Ukrainy v XIX – na pochatku XX st. [Peculiarities of the transformation of the budget and tax policy of urban municipalities of Ukraine in the 19th and early 20th centuries.]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seria: Ekonomika. 18. 38–45. [in Ukrainian].
9. Istomina, A.O. (2020). Finansova polityka uriadu Rosiiskoi imperii v Ukraini (1861–1917 rr.): istoriohrafia [Financial policy of the government of the Russian Empire in Ukraine (1861–1917): historiography]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Pereiaslav. [in Ukrainian].
10. Karlina, O. (2009). Dokhody i vydatky povitovykh mist Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII –v seredyni XIX st. [Income and expenses of county towns of the Volyn province in the late 18th – mid-19th centuries.]. Istorychni studii Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky 1. 16–22. [in Ukrainian].
11. Orlyk, V.M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniy period : monohrafiia*. [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: monograph]. Kirovohrad : Imeks-LTD. [in Ukrainian].
12. Orlyk, V.M. (2008). Podatkovyi tysk na torhivelnno-promyslove naselennia Rosiiskoi imperii ta reforma Yehora Kankrina 1824 r. [Tax pressure on the commercial and industrial population of the Russian Empire and the reform of Yegor Kankrin in 1824.]. Visnyk podatkovoi sluzhby Ukrain. 9. 74–76. [in Ukrainian].
13. Orlyk, S.V. (2012). *Evolutsiia systemy opodatkovannia nerukhomoho maina v Rosiiskii imperii naprykintsi XVIII – pochatku XX st. (na materialakh ukrainskykh hubernii)* [The evolution of the real estate taxation system in the Russian Empire in the late 18th – early 20th centuries (based on materials from Ukrainian provinces)].: dys. ... kand. ekon. nauk: Kirovohr. nats. tekhn. un-t. Kirovohrad. [in Ukrainian].
14. Orlyk, S., Orlyk, M. (2022). Problema stanovlennia ta rozvytku bankivskoho kredytuvannia v Naddnyprianskii Ukraini (druga polovyna XVIII – pochatok XX st.): suchasnyi naukovyi dyskurs vitchyznianskykh uchenykh. [The problem of the formation and development of bank lending in Dnieper Ukraine (second half of the 18th – beginning of the 20th century): modern scientific discourse of domestic scientists]. Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. 15. 122–153. [in Ukrainian].
15. Orlyk, V.M. (2006). Finansova polityka Rosiiskoi imperii v ukrainskykh huberniiakh u XIX st. (istoriohrafia problemy). [Financial policy of the Russian Empire in the Ukrainian provinces in the 19th century (historiography of the problem)]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. 11. 85–95. [in Ukrainian].
16. Orlyk, V. M. (2008). Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii v pershii polovyni XIX st. [Financial policy of the Russian Empire in the Ukrainian provinces in the 19th century (historiography of the problem)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 482. 187–195. [in Ukrainian].
17. Portnova, T. Ukrainski mista Rosiiskoi imperii seredyny XIX – pochatku XX stolit v svitli modernizatsiinoi teori. [Ukrainian cities of the Russian Empire in the mid-19th and early 20th centuries in the light of modernization theory]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny> (data zvernennia 15.10. 2025) [in Ukrainian].
18. Pryshchepa, O. P. (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Cities of Volyn in the second half of the 19th – early 20th centuries.]. Rivne: PP DM, [in Ukrainian].
19. Cheremisin, O.V. (2017). *Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr.* [Urban self-government in Southern Ukraine in 1785–1917]. Kherson: «Oldi-plus». [in Ukrainian].
20. Chornyi, D.M. (2007). *Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)*. [On the left bank of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (late 19th – early 20th centuries)]. Kh.: KhNU imeni V.N.Karazina. [in Ukrainian].
21. Shkilniuk, N. M. (2017). *Mista Volynskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: sotsialna struktura, administratyvnyi ta ekonomichniy aspekty* [Cities of the Volyn province in the second half of the 19th – early 20th centuries: social structure, administrative and economic aspects]: dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy; Ternopilskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka. Ternopil. [in Ukrainian].
22. Bondarenko, O., & Tupchiienko, M. (2020). Financial institutions of the russian empire in Dnieper Ukraine in the last quarter of the 18th – early 20th century in modern historiographical discourse. East european historical bulletin, 1(17), 227–236. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.219028>
23. Orlyk, S., & Pavlenko, V. (2023). Money issue in the life of the population of kyiv province (1797–1917). East european historical bulletin, (27), 39–52. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281543>

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025